

ЕТОС

Сергій АВЕРИНЦЕВ

КОЛИ РУКА НЕ СТИСНЕТЬСЯ В КУЛАК*

Дуже важливо зрозуміти, що нетолерантність і ксенофобія в ХХ столітті (принаймні, у нас і далі на захід – про Схід радше не говоритиму) мають певні якості, що роблять їх принципово непорівнянними з нетолерантністю і ксенофобією в суспільствах і недавніх, і давноминулих часів. Із тієї ж причини, з якої тоталітаризм не можна порівнювати зі старовинним деспотизмом, і нову нетерпимість подумки зіставляти зі старою лише за суто зовнішніми ознаками. Бо ж люди ніколи ще не були так відірвані від коріння, а тому влада ностальгії за «грунтом» не ставала такою ірраціональною. У минулому всюди зберігалось певне природне розмежування між закритістю і відкритістю етносу або культурно-конфесійної групи, між консервативною силою інерції і прогресом тощо. В усіх суспільствах ні той, ні інший принципи не могли стати абсолютними, бо кожен із них мав під собою конкретне, життєве підґрунтя. Люди, насправді, належали до певної не втраченої побутової традиції. Це завжди давало їм певний мінімум закритості стосовно «чужого».

Ще Томас Мани, якого ніхто не запідозрить у тому, що він був поганим європейцем, казав: як це мої діти можуть так легко потоваришувати із французькими молодими людьми – я в молодості так легко потоваришувати із французом не міг, я надто відчував, що він зовсім інший. Однак саме об'єктивно дана приналежність до життєвої традиції давала людині певний спокій у цьому питанні, вводила в межі його дратівливості щодо чужинців: у мене і так є свої, для своїх я свій, і мені немає чого дратуватися через те, що ті – чужі. Чужі – вони і є чужі.

“Почвенники” дев'ятнадцятого століття й у нас, і по всій Європі повторювали один за одним фразу Жозефа де Местра, який сказав, що він знає з особистого досвіду національні типи, але «людина взагалі» йому невідома. Володимир Соловйов міг заперечити де Местру,

* Век ХХ и мир. 1990, № 7.

вказуючи на образ Ісуса Христа, як Вселюдини. Що правда, то правда: твердження де Местра не на рівні християнських ідеалів, як і філософських ідей. Вони – на рівні певної реальності, яку ми можемо назвати обивательською. Але ця обивательська реальність свого часу здавалася непохитною: вона могла викликати гнів своєю зашкарублістю, однак у ній була правда факту.

У ХХ столітті все це скінчилося. Коли німці перестали достатньою мірою природно почувати себе німцями, то вирішили, що вони раса. Ось класичне нацистське гасло щодо балтійських німців: ви втратили *Heimat* (конкретну вітчизну), але знайшли *Vaterland* (абстрактна ідеологічна батьківщина).

Що стосується нас, не слід забувати, що один із найважливіших рецептів сталінського терору реалізувався в граничній атомізації кожної людини. Ми усі знаємо, як москвичі і ленінградці, рятуючи своє життя, забиралися якнайдалі в провінцію. Але ж і там відбувалося щось подібне, із провінції тікали не лише розкуркуловані – усі тікали в Москву і Ленінград; не просто тому, що в столицях легше жити, але тому, що залишатися на тому місці, де про тебе можуть сказати жахливу фразу: «Це шановна людина, я ще його батька знав, і той був чесною людиною» – занадто часто було смертельно. Смертельно бути людиною, яку абсолютно безвідносно до ідеологічних приписів шанують в її природному середовищі перебування. Такі не повинні були залишатися.

Глибинні наслідки того, що відбулося, починають виявлятися лише тепер. Одна з таких речей, болісна, сумна істина, в якій ми, однак, повинні зізнатися, – це те, що в ранньому більшовику, який ламав церкви, на рівні несвідомих життєвих навичок залишалося часом більше від тисячоліття руського християнства, аніж у теперішньому неофіті, який приходить до церкви і молиться там, але всі його життєві навички сформовані тим безбожництвом, яке насаджували його батько або дід. І цьому треба подивитися у вічі.

Перш ніж розглядати ідеологічно вмотивовану злобу – етнічну, політичну, конфесійну або псевдоконфесійну тощо, – слід, мабуть, звернути увагу на феномен безмотивної злоби. Ми живемо в місті, де у своєму дусі вбивають ближнього, навіть не доходячи до спеціальної, персональної злоби проти нього, не помічаючи його як особистість, хоча б негативно. Спробуйте притримувати двері для того, хто йде за вами в метро. Адже зрозуміло, що кожен, хто входить у метро, повинен притримувати двері для наступного, інакше неможливо. Але люди йдуть, не помічаючи, що ви тримаєте для них

двері, не здогадуючись притримати двері для наступного, а це означає, що вони в душі своєму оголосили ближнього – того фізично найближчого, що йде за ними, – неіснуючим. Кожна людина – сама в натовпі, у тисняві. Вона відмела буття всіх, хто перебуває навколо неї. На рівні духовному вбивства починаються з цього.

Мені мій грузинський друг казав: «Чому мені в Москві буває тяжко? Що, ти гадаєш, через брутальність? Ні. Брутальності в нас теж вистачає. У моєму Тбілісі мене можуть побити; але той, хто б'є, буде уявляти, що в нього є підстави мене ненавидіти. А тут у мене таке почуття, що мене можуть навіть і вбити, так і не помітивши, що це я».

Я думаю, на рівні ідеологічному це добре поєднується з тим, що філолог Карл Керень описував як роль абстракції у практиці масових убивств: одна річ сказати: вбити кожного єврея, інша річ – ліквідувати єврейство. Єврейство – це абстрактна категорія, вона – ліквідується. Одна річ сказати: убити всіх людей у місті – дорослих, дітей, чоловіків, жінок, старих, навіть домашніх тварин, що перебувають у місті (про домашніх тварин міста сам Господь Бог говорив у Книзі пророка Іони). Інша річ сказати: стерти місто з лиця землі. Ви берете лезо і зішкрібаєте кружок на карті. Ви ліквідуєте певну абстракцію. Із абстракціями чинити розправу простіше. Це нагадає епізод із книги Оруелла про іспанську війну: неможливо стріляти в людину, у якій спадають штани. Ця деталь одразу конкретизує абстракцію. «Фашист» – це абстракція, але людину, у якій спадають штани, уже не можна повернути до статусу абстракції.

Згадаймо слова Карла Ясперса: двері націонал-соціалізму відчинив дух ненауковості. Коли я, задумуючись про ментальність ось цієї атомізованої верстви, що компенсує втрату коріння ілюзорною, як фантомний біль, гіперболою ґрунту, мені уявляється важливим мати на увазі те нехтування логікою, яке для цього виду ментальності просто неминуче. Тільки не варто говорити ні про невігластво, ні про дурість. Нехтування логікою не завжди пов'язане з неуттвом. Націонал-соціалізм спалахнув у країні, яка стояла чи не попереду європейської цивілізації – і за рівнем розвитку наукової думки, і за рівнем школи.

Є одна проста обставина, яка присоромлює. Якщо ви розміркуєте, вас завжди можна спростувати. У будь-якому ланцюжку логічних міркувань можна знайти слабку ланку. І тільки якщо ви будете ваші висловлювання на суверенному презирстві до логіки, якщо кожний наступний хід відверто не впливає з попереднього, якщо все являє собою комбінацію правди і брехні в яких завгодно пропорціях, із таким текстом неможливо сперечатися. За правилами

інтелектуальної етики найнедосконаліше логічне висловлювання чесніше і, отже, вище знування над логікою. Це не означає, що саме знування не може бути блискучим. Закрив рота своїм опонентам, вони нічого не можуть заперечити, – отже має рацію, він завершив суперечку, швиргонув пилюкою в очі всім, і всі смішні, а він не смішний. Для інфантильної свідомості той, хто смішний, завжди неправий, а той, хто не смішний, а всіх інших зробив смішними, завжди має рацію, це переможець.

У цьому сила всіх умонастроїв, що орієнтуються на ненависть; зовсім не через невігластво, не через відсутність інтелектуального розвитку... Мені згадується один виступ на науковій конференції. Якщо хочете, це була перемога. На нього усі сердилися, тільки іноземці, котрі не зовсім довіряли своїй російській мові, були розгублені – може, не так зрозуміли? А хто зрозумів, був у сказі, але заперечувати ніхто не взявся. Віртуозно-алогічний текст спростувати неможливо. Це ж перемога! Уявімо собі людину з душею хлопчиська на цій конференції. Він буде в захваті. На його очах усім кинутий виклик – ніхто на цей виклик не відповів.

Я не належу до людей, яких схиляє на бік толерантності той доказ, що чорне, мовляв, не таке вже й чорне, біле – не таке вже й біле. Насправді контраст білого з чорним дуже великий. (Він, щоправда, не збігається з межами ідеологічними). Що стосується різних світоглядних традицій, зокрема й релігійних, я не вірю ні в можливість, ані в бажаність приведення всіх традицій до простого злиття. Читаючи одну книгу про іудаїзм, написану іудаїстом, я був наприкінці вражений таким міркуванням: усі християни та іудаїсти – або ортодокси, або ліберали. Ортодокси обох релігій вважають, що розходження між християнством та іудаїзмом занадто серйозні, й через те ставляться один до одного дуже вороже. Ліберали вважають, що розходження не такі вже й істотні, й через те ставляться один до одного доброзичливо. Я почав розмірковувати, який же я християнин при такій розкладці. Не ортодоксальний, водночас я упевнений у своєму обов'язку ставитися до іудаїстів (і до послідовників інших учень, суті яких не поділяю) доброзичливо. (Христос недаремно для притчі про милосердя вибрав образ іновірця, та ще якого – самарянина! Це якщо б який-небудь панотець у 60-і роки XIX століття виголошував проповідь про милосердного поляка, а ксьондз – про милосердя російське). Але я за тією ж розкладкою – і не ліберал, тому що сприйняв би за певну образу як для християнства, так і для іудаїзму вважати розходження несуттєвими. Поза будь-яким сумнівом, вони дуже важливі.

Ідеться не про припинення конфліктів між ними, а про зміну стилю конфліктів. Імовірно, задуму провидіння суперечить, щоб духовне життя наше стало вже зовсім нетрагічним. Трагізм вибору робить людське духовне життя, людський вибір серйозним. Ось у нашому столітті люблячі батьки назавжди прощаються зі своєю люблячою донькою Едіт Штейн, тому що вона буде католицькою черницею, а вони залишаються суворими іудаїстами. (Е. Штейн – та сама учениця Гуссерля, що набула ім'я у філософії й загинула від рук нацистів.) Це прощання – жорстокий сюжет, але його жорстокість – іншої якості, ніж жорстокість тривіальних конфліктів. Кожна сторона бере страждання насамперед на себе.

Незгода людей – це дуже серйозна річ, але незгода і ворожість вельми різні поняття. Трагізм повинен бути трагізмом любові. Толерантність індиферентна і толерантність віри – настільки несхожі на світі речі. Де індиферентизм, там згасає трагедія, вогонь, що робить людину людиною. Але там, де ненависть, трагедія теж припиняється, перетворюючись на жорстоку мелодраму. Там теж все просто. Люди вибирають ненависть не в останню чергу тому, що вона рятує від трагедії.

Я гадаю, що одна з причин цієї нової хвилі нетолерантності – втрата почуття історії. Ідея, що світова історія є вираження Божої волі, суд над світом, *Weltgericht*, як казав Шіллер, може сприйматися по-різному. Гегельянські й аналогічні їм спроби це витлумачити, я вважаю – є духовним злом, і від них ми повинні рішуче відмовитися. І саме історіософія – це, напевно, найбільша протилежність історії й історичному почуттю. У наш час немає іншої такої руйнівної для почуття історії сили, як історіософія. Але от що мені згадується.

Єврейський філософ Мартін Бубер, іудаїст, що досить непримиренно сперечався з християнством, був, однак, відкритою людиною. Якимось один із його кореспондентів йому сердито написав, ось, мовляв, я, єврей, був у свого єврейського вчителя Бубера. Як я про нього думав! Як я до нього йшов! І от я прийшов до нього і що я побачив у його кабінеті? Хрест!

Зрозумійте правильно: у Бубера не було на стіні розп'яття; будучи іудаїстом, він не міг ставитися до хреста як до предмета шанування, а будучи серйозною людиною – як до дрібнички. Просто – на стіні висіла гравюра, що зображувала вигляд римського гетто: і там, поруч із гетто, височіла церква, увінчана хрестом. Треба сказати, що ця церква протягом століть діяла на нерви євреям: вона була навмисно збудована біля самого входу до гетто як виклик, як вербування прозелітів, «вихрестів».

І що відповів Бубер? «Так, я повісив на стіні цю гравюру, тому що в конкретній реальності історії і гетто, і церква були поруч, і гравюра нагадує про те, як насправді влаштував Бог. Можна вигадувати яку завгодно історію, але справжня одна, і в ній усі разом, поруч один біля одного».

У студентські роки, у розпалі найпершої хвилі захоплення Індією, я відповів своєму співрозмовнику: «Ви розумієте, що не так цікаво любити індусів, тому що ми, росіяни, ніколи нічим індусів не скривдили. І вони ніколи нічим нас не скривдили. Я краще використаю своє маленьке життя на спробу любити ті народи, з історією яких реально переплелася історія мого народу, так що нам є що прощати один одному».

Недаремно в Євангелії велено любити тих, що ненавидять. Це не просто означає, що потрібно уникати ненависті, що було б, скоріше, буддистською темою. Насправді людина, яка нас ненавидить, – це дуже близька людина, із якою ми нерозривні, в одному сюжеті. Єдине, що можна зробити, – це любити. Насправді – єдиний вихід. Не просто для того, щоб запобігти кровопролиттю, не просто для практичної, у цьому випадку – утилітарної, хоча й доброї мети – згладити гострі кути.

Ненависть насправді дуже тісно зв'язує. У Честертона навіть сказано, що вона уніфікує, тим часом як любов – диференціює. Справедливість такого судження особливо відчувається тепер, коли всі види етнічної та конфесійної нетолерантності мають, скоріше, фантомну психологію, ніж реальну. Справді, люди, котрі люблять одне одного, стають кожен сам собою: це багатоголосся, де музичні партії розділені. Це не унісон. А люди, що ненавидять одне одного, починають, як у дзеркалі, копіювати дії ворога і рухи його тіла.

На завершення можу сказати про себе, що сам я дуже живо відчуваю свою ідентичність як російської людини. Якби в мене не було друзів серед євреїв, латишів, грузинів, німців, англійців, кого ще? – я ніколи б по-справжньому не пізнав, наскільки я росіянин. Відмінність національних типів уможливило взаєморозуміння, яке завжди містить у собі елемент люблячої усмішки, навіть доброго глузування – і над собою, і над іншим. Нескінченні, цілковито невичерпні можливості гумору, пов'язані з тим, що людські породи такі різні... Давно помічено, як чоловік і жінка, що справді люблять одне одного, котрим добре разом, безупинно відобувають можливості гумору з того, що він чоловік, а вона – жінка. Ці можливості притаманні й етнічним відмінностям людей. А от

психологія й ідеологія злости – це жахлива мертва серйозність, та точка, де вже неможливо сміятися інакше, як саркастичним, злим сміхом, що, насправді, корчі, а не сміх.

Проста істина, банальний трюїзм, який усе-таки не зайво повторювати: будь-яка людина, що в душі своєму вбиває іншу людину, вбиває себе. Їй дана влада, власне, над собою. І національний екстреміст має владу заподіяти справжнє лихо тільки своєму народу. Кінцевим виходом гітлеризму була ліквідація єдиної німецької держави, не кажучи вже про ліквідацію німецької культури в її традиційних формах. Ненависть завжди врешті-решт повертає на своє. Здається, один із найпереконливіших доказів того, що історія керується все ж таки духовними законами, – неодмінність, з якою це відбувається. Тому мої власні мотиви, коли я не можу прийняти російського варіанта «нової нетерпимості», – національно російські, до егоїзму. Стосовно інших народів я маю природні почуття: провини, сорому, співчуття. Але страшно за Росію. Кожна одиниця енергії злости, виробленої в її надрах, зашкодить врешті-решт лише їй. Лише нам.

А в моєму власному житті дуже сильним мотивом, який завжди утримував мене від почуття ненависті до кого-завгодно, слугує цілком егоїстичне усвідомлення: якщо я коли-небудь дозволю собі це почуття, то вже не зможу думати і писати у свій спосіб і такою ж мірою. Якщо рука піаніста лежить на клавішах, як їй належить, їй не стиснутися в кулак, – два положення несумісні.

Із російської переклав Вадим ЗАЛЕВСЬКИЙ